

СПОСАБЫ ЎВЯДЗЕННЯ АНАМАСТЫЧНЫХ АДЗІНАК
У МАСТАЦКІ ТЭКСТ (НА МАТЭРЫЯЛЕ НАРЫСА
УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА “ЗЯМЛЯ ПАД БЕЛЫМІ КРЫЛАМІ”)

У артыкуле на прыкладах з нарыса У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі” прасочваецца выяўленая ў гэтым творы сістэма спосабаў уключэння анамастычных адзінак у мастацкі тэкст.

Уладзімір Караткевіч – яркая постаць у беларускай літаратуры ХХ ст. Ён аўтар раманаў “Каласы пад сярпом тваім”, “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”, “Чорны замак Альшанскі”, “Леаніды не вернуцца да Зямлі”, аповесцей “Лісце каштанаў”, “У снягах драмае вясна”, “Дзікае паляванне караля Стаха”, “Загадка Неферціці”, нарысаў “Вязынка”, “Зямля пад белымі крыламі”. Уладзімір Караткевіч быў адным з тых аўтараў, якія ўслаўлялі Беларусь, чые творы перакладзены на многія мовы свету. Па яго сцэнарных пастаўлены мастацкія фільмы, тэле- і радыёспектаклі. У Беларускім тэатры оперы і балета створаны оперы “Сівая легенда” (1978, кампазітар Дз. Смольскі) і “Дзікае паляванне караля Стаха” (1989, кампазітар У. Солтан). Яго творчасць вызначаецца рамантычнай акрыленасцю, высокай мастацкай культурай, патрыятычным пафасам, значнай пазнавальнасцю і гуманістычным гучаннем. Анамастыкон нарыса разглядаўся часткова ў працах В.В. Шура, І.М. Зуевай і інш.

Нарыс У. Караткевіча “Зямля пад белымі крыламі” не ўяўляюцца без анамастычных адзінак, якімі ён насычаны. Яны важнейшыя тэкстаўтваральныя кампаненты, выконваюць вызначальную ролю ў раскрыцці аўтарскай канцэпцыі. У нарысе выкарыстана 423 самыя розныя рэальныя онімы.

Сярод анамастычных назваў многа блізкіх ці нават аднолькавых па гучанні і напісанні, іх камунікатыўная функцыя не заўсёды правільна ўспрымаецца грамадствам. На жаль, да нашага часу ў беларускім мовазнаўстве ніхто яшчэ не рабіў спробу апісаць і прааналізаваць асаблівасці ўвядзення тапонімаў і іншых уласных імёнаў у мастацкі тэкст, хаця такі аналіз неабходны не толькі для выяўлення стылю, творчай манеры пісьменніка, а і для высвятлення яго светапогляду і дасведчанасці ў праблемах, пра якія ён вядзе размову з чытачом, яго агульнай і моўнай культуры, эстэтычных крытэрыяў і ідэалаў і інш. Праўда, робячы апісанне функцый разнастайных дыялектызмаў у творах беларускіх пісьменнікаў,

М. Абабурка звяртаў увагу на некаторыя асаблівасці пісьменніцкай працы з такімі словамі, каменціруючы мэтазгоднасць такіх новаўвядзенняў у тэксе.

Анамастычных назваў – уласных імёнаў людзей, прозвішчаў, тапонімаў, мікратапонімаў – даволі многа. Без такіх моўных адзінак не абыходзіцца ніводзін від пісьма. У творах мастацкай літаратуры засведчана нямала арыгінальных прыкладаў умелага выкарыстання анамастычнай лексікі як дзейснага сродку стварэння каларыту эпохі, пэўнага грамадскага асяродку, рэгіёна, мастацкай выразнасці, лаканічнасці, непаўторнасці.

Сапраўдныя майстры мастацкага слова пастаянна клапацяцца пра натуральнасць тапанімічных назваў, іх зразумеласць, даходлівасць да чытача. З гэтай мэтай пісьменнікі выкарыстоўваюць не толькі афіцыйныя, а і рэгіянальныя, але звыклія на значным абшары, вядомыя стагоддзямі найменні (*Менск, Гародня, Бярэсце, Наваградак* і інш.), суправаджаючы іх адпаведнымі каментарыямі, заўвагамі, тлумачэннямі, звяртаючыся да этымалогіі (народнай і навуковай), словаўтварэння, марфемнай і акцэнталагічнай варыянтнасці гэтых найменняў у розныя перыяды нашай дзяржаўнасці і інш.

Такім чынам, тэкст мастакамі слова дапаўняецца, насычаецца самай разнастайнай інфармацыяй пра мінулае і сучаснае тапанімічнага аб'екта, узнікненне і эвалюцыю яго назвы ці назваў, у каментарыях, удакладненнях, заўвагах утрымліваюцца звесткі этнаграфічна-рэгіянальнага, лінгвістычнага, гістарычна-геаграфічнага характару. А майстэрства пісьменніка якраз і выяўляецца ва ўмелым рацыянальным падборы і падачы такой інфармацыі ў мастацкім тэксце.

Пісьменнікі, адбіраючы анамастычны матэрыял для канкрэтнага твора, выяўляюць сваю творчую індывідуальнасць, манеру выкладання матэрыялу, свае спосабы ўвядзення самых розных найменняў у мастацкі тэкст. У творах У. Караткевіча засведчана мноства самабытных беларускіх уласных найменняў, што з'яўляецца адметным для яго творчай манеры, да якіх пісьменнік прыводзіць самыя разнастайныя лінгвістычныя, этнаграфічныя каментарыі і тлумачэнні, выкліканыя тым, што такія назвы па розных абставінах на працягу гісторыі скажаюцца, забываюцца, у іх нярэдка вылушчваецца нацыянальная спецыфіка, рэгіянальная адметнасць, непаўторнасць, самабытнасць і інш.

У нарысе “Зямля пад белымі крыламі” Уладзімір Караткевіч выкарыстоўвае некалькі спосабаў увядзення анамастычнай лексікі ў мастацкі тэкст. Гэта:

1. Способ непасрэднага тлумачэння:

а) пісьменнік указвае месцазнаходжанне тапанімічнага аб'екта адносна іншых, больш вядомых на Беларусі тапанімічных аб'ектаў, іх назваў. Гэта адзін з пашыраных спосабаў у беларускай мастацкай літаратуры: *Чарнявых сярод беларусаў няшмат. Найчасцей яны сустракаюцца ў Палессі, на поўдзень ад Прыпяці і чамусьці пераважна сярод мужчын, ды ці яшчэ ў некаторых мясцінах на Гродзеншчыне* [1, 64]; *На паўночны ўсход ад Нарачы, у раёне Дунілавіч, Шаркоўшчыны, Глубокага, даўгалетніх больш, чым у Абхазіі, пад Ачамчырамі* [1, 65]; *У 1828 годзе паўстала супраць пана мястэчка Крошын ля Баранавіч* [1, 144]; *Паходзіў будучы паэт з фальварка Мурагі ля возера Няшчэрда на поўначы Беларусі (Расонскі раён)* [1, 145];

б) пісьменнік указвае месцазнаходжанне тапанімічнага аб'екта, не ўжываючы сучасныя назвы адміністрацыйных адзінак (пэнтраў) – раёнаў, абласцей, паселішчаў, а выкарыстоўвае традыцыйныя, усталяваныя стагоддзямі, для пэўнага рэгіёна мясцовыя назвы-ўдакладненні: *А вось мінулым летам лёс закінуў нашу экспедыцыю ў вёску Дастоева, на поўнач ад Янава Палескага* [1, 148];

в) часам тлумачэнне-ўдакладненне (тапонім) бярэцца ў дужкі: *На чале дэмакратычнага крыла паўстання стаў рэвалюцыйны дэмакрат, палкі патрыёт, публіцыст, выдавец падпольнай беларускай газеты "Мужыцкая праўда", паэт Кастусь Каліноўскі (1838 г., Мастаўляны – 10 сакавіка 1864 г., Вільня)* [1, 153].

г) радзей пісьменнік ўказвае ў дужках назву паселішча, выкарыстоўваючы ў якасці ўдакладнення афіцыйныя назвы прадпрыемстваў, калгасаў, саўгасаў і іншых устаноў, размешчаных у паселішчы: *Жылыя дамы на бульвару Талбухіна ў Мінску і праект забудовы Волатава ў Гомелі, будоўлі на беразе Мухаўца ў Брэсце і жылыя дамы крывалінейнай канфігурацыі ў мікрараёне "Усход-1", Палац спорту ў Мінску і пансіянат (а таксама і гасцініца "Юнацтва") на беразе Мінскага мора. А паглядзіце, як зручна дзецям у дзіцячым садзе на Слясарнай вуліцы (Мінск). Тут табе і светлыя пакоі, і веранды, і нешта накшталт старадаўняй крэпасці для гульні. А кінатэатры ("Кастрычнік", "Партызан" і "Піянер" у Мінску, "Кастрычнік" у Магілёве-2, "Імя Калініна" у Гомелі)!* [1, 190].

Карыстаючыся спосабам непасрэднага тлумачэння, пісьменнікі, пішучы пра Беларусь, шырока ўжываюць найменні тыпу *Віленшчына, Міншчына, Століншчына, Случчына, Могілёўшчына* – традыцыйныя беларускія назвы для абазначэння мясцовасцей, што прылягаюць да

дамінуючага ў рэгіёне паселішча. Гэта цяпер вельмі адметная (на фоне ўсходнеславянскай анамастыкі) і спецыфічная рыса беларускай тапанімікі, што нярэдка падкрэсліваецца пісьменнікамі: *Нарадзіўся ён у сям'і дробнага шляхціца ў фальварку Свіраны на Віленшчыне [1, 152], Дзесяткі вёсак, дзе дагэтуль, як недзе на Магілёўшчыне, побач з рускай і ўкраінскай гучыць беларуская мова і вісяць беларускія ручнікі [1, 159], Ёсць, праўда, і вялікія вёскі, двароў на 1500, такія, як Рубель на Століншчыне. Але іх мала, напэўна, некалькі соцень, не больш [1, 13].*

2. Спосаб пунктуацыйнага выдзялення.

Сутнасць яго заключаецца ў тым, што тапанімічная назва бярэцца ў двукоссе, для яе тлумачэння прыводзяцца іншыя словы-тапонімы, перыфразы, якія з'яўляюцца своеасаблівымі сінонімамі да названай тапанімічнай назвы: *Высокі бераг Нёмана. Пры ўпадзенні ў яго Гараднічанкі, на мысе і ўзнік "Гарадзень", або "Гародня" [1, 93]; Зраднік выдаў Каліноўскага. Квартал, заняты ўніверсітэцкімі будынкамі ў Вільні, т. зв. "Святаянскія мury", быў ачэплены некалькімі ротамі салдат і паліцыі [1, 153].*

3. Спосаб лінгвістычнага тлумачэння тапанімічнай назвы:

а) ён носіць характар этымалагічнага ці словаўтваральнага каментарыя з выкарыстаннем інфармацыі з суседніх моў, мясцовых дыялектаў; нярэдка тапанімічныя назвы бяруцца ў двукоссе: *Крывавыя берагі Нямігі даўно забраныя ў падземную трубу. Зсталася толькі старая гандлёвая назва горада "Мінск", а ў даўніну "Менеск", "Менск", ад слова "мена", "мяняць" [1, 76];*

б) у асобных выпадках пісьменнік не тлумачаць паходжанне назвы, але ўскосна звяртае ўвагу чытача на яе этымалогію, адчуваючы, што той, хто будзе чытаць тэкст, здагадаецца, чаму народ выбраў такую назву: *Рака з непрыгожаю назваю Смердзь ёсць, аднак адна з найпрыгажэйшых рэчак, якія мне даводзілася бачыць у маім жыцці [1, 14].*

в) некаторыя часта ўжывальныя тапанімічныя назвы пісьменнік запісвае з малой літары, але засяроджае ўвагу чытача на онімах і бярэ іх ў двукоссе, суправаджаючы этымалагічным каментарыем (найчасцей з выкарыстаннем не навуковага, а найўнага народнага тлумачэння, якое бярэцца ў дужкі): *Ідзеш па нашых землях, і вось паўсюль "шведскія камяні", "шведскія сосны" пад Любчай [1, 134].*

4. Спосаб апісання тапанімічнай назвы:

а) пры апісанні аўтар звычайна карыстаецца гістарычнымі, этнаграфічнымі, геаграфічнымі даведкамі і каментарыямі, часам змешчанымі ў дужках і аформленымі ўстаўнымі сказамі: *Адразу ясна, што*

Панямонне атрымала сваю назву ад галоўнай сваёй ракі, у басейне якой яно ляжыць Нёман [1, 10]; Віцебск – гэта цяпер цалкам новы горад. Старых будынкаў засталася мала: некалькі палацаў, ратуша XVII ст. (цяпер у ёй добры гісторыка-краязнаўчы і мастацкі музей з багатай калекцыяй беларускага, рускага, заходняга і мясцовага, віцебскага жыванісу) [1, 84];

б) Некаторыя тапанімічныя назвы маюць свае кантэкстуальныя сінанімы-дублеты, перыфразы: ...Мінск. Горад-герой. Самы буйны з гарадоў Беларусі. Звыш мільёна насельніцтва [1, 76]; ПОЎДЗЕНЬ, АБО ПАЛЕССЕ дарэмна лічаць адной суцэльнай забалочанай нізінай. Ёсць, вядома, і гэта [1, с. 10]; Свята мастацтва, свята агню, песні, выдумкі, таленту, свята майстроў, бо Віцебск — месца майстроў [1, 82].

5. Спосаб атрыбуцыі, калі да вядомай афіцыйнай назвы прыводзяцца ўстарэлыя, забытыя па розных абставінах тапонімы-дублеты. Такім чынам, расшыраецца ўяўленне чытача пра сам аб'ект і яго назвы: Або Князь-возера, якое цяпер невядома чаму называюць Чырвоным. Гэта на Палессі, паўночнай Турава [1, с. 45].

Такім чынам, апісаньня спосабы ўвядзення пісьменнікам тапанімічных назваў у мастацкі тэкст сведчаць, што У.Караткевіч зарэкамендаваў сябе як выдатны майстар мастацкага слова, які творча развіваў лепшыя традыцыі беларускай мастацкай прозы, публіцыстыкі. Прыведзеныя фрагменты з нарыса пісьменніка пераконваюць, што ён ўмела з вялікай эфектыўнасцю насыціў свой нарыс самымі рознымі ўласнымі назвамі, арыгінальна ўводзіў іх у кантэкст, забяспечваючы такія найменні разнастайнымі каментарыямі і ўдакладненнямі, ствараючы запамінальныя шматпланавыя мастацкія палотны, выяўляючы як мастак і даследчык выдатнае веданне набыткаў матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў і іншых народаў, што жывуць на Беларусі...

Літаратура

1. Караткевіч, У. С. Зямля пад белымі крыламі: Нарыс: для сярэд. і ст. шк. Узросту / У.С. Караткевіч. – 2-е выд. – Мінск: Нар. асвета, 1992. – 192 с.